

УДК 323.15.000.141

Р. Р. Слободян – аспірант кафедри філософії та релігієзнавства Волинського національного університету імені Лесі Українки

## Етноцентризм, ксенофобія: коріння явищ у людській самосвідомості

*Роботу виконано на кафедрі філософії та релігієзнавства інституту соціальних наук ВНУ ім. Лесі Українки*

Проаналізовано явища етноцентризму та ксенофобії з погляду притаманного людській самосвідомості протиставлення “ми – вони”; здійснено спробу порівняння біосоціального та філософського погляду на цю проблему.

**Ключові слова:** етноцентризм, ксенофобія, афіліація, етнічні стереотипи.

**Слободян Р. Р. Этноцентризм, ксенофобия: корни явлений в человеческом самосознании.** Анализируются явления этноцентризма и ксенофобии с точки зрения свойственного человеческому самосознанию противопоставления “мы – они”; делается попытка сопоставления биосоциального и философского взглядов на эту проблему.

**Ключевые слова:** этноцентризм, ксенофобия, афилиация, этнические стереотипы.

**Slobodyan R. R. Ethnocentrism, Xenophobia: the Roots of Phenomena in the People's Self-Consciousness.**

In this article given the analysis of ethnocentrism and xenophobia's phenomena from contrasting “we – they” standpoint; made an attempt of comparison of a biosocial and philosophical views on this problem.

**Key words:** ethnocentrism, xenophobia, affiliation, ethnical stereotypes.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Для кращого розуміння самого феномену етноцентризму, запобіганню його крайніх негативних проявів, як-от ксенофобія, міжетнічна ворожнеча, нетерпимість тощо необхідно з'ясувати основні механізми цього явища, заглибитись у його коріння, простежити шляхи формування, що дасть можливість відповідно реагувати чи запобігати їм.

**Аналіз досліджень проблеми.** Проблема етноцентризму, його проявів та коріння є не новою, проте дискутується в різних галузях науки. Під час написання цієї статті ми глибоко вивчили радянських дослідників (Ю. В. Бромлей [1; 2; 3], М. В. Крюкова [5], О. Г. Спіркіна [8], Б. Ф. Поршнева [7]), і сучасних українських (О. В. Нельга [6], С. В. Сердюк [9]) та російських (О. В. Олексин [10]). Біосоціальний підхід проблеми висвітлено на прикладі праці О. Олексина “Біополітика. Політичний потенціал сучасної біології: філософські, політологічні та практичні аспекти” [10].

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів досліджень.** За висловленням О. В. Нельги, ХХ ст. ознаменувалося “ренесансом етнічності”. Поряд із цим, слід звернути увагу й на негативні прояви такого ренесансу, що спостерігаються фактично в кожній державі: конфлікти між різними етнічними групами, непримириме ставлення до чужинців, етноцентризм. Щоб краще зрозуміти і знайти шляхи подолання таких негативних явищ, слід насамперед звернутися до їхніх витоків.

Коріння етноцентризму слід шукати в первісній історії суспільства. За однією з версій, це є суто біологічні, тваринні інстинкти та страхи, що залишилися у людини від напівтваринних предків. Учені, що працюють у галузі соціобіології та біополітики, передумовою етноцентризму вважають внутрішньогрупову афіліацію, що призводить до поділу світу на “своїх” і “чужих”, на “нас” і “них”. Як і в більшості тварин, афіліація в людини (від англ. *Affiliation* – сполучення, зв'язок – прагнення особи бути в товаристві інших людей; потреба людини у створенні теплих, емоційно значущих відносин з іншими людьми) пов'язана з консолідацією групи як біосоціальної системи, що формує її територіальну поведінку [10, 275]. Інакше кажучи, людина, з одного боку, прагне до гармонійного життя всередині своєї спільноти, а з іншого – максимально ізолюватися від сусідів. Отож на основі внутрішньої групової афіліації формуються цілісність цієї спільноти й водночас певне вороже, ізоляціоністське ставлення до сусідніх. Такий розподіл Б. Поршнев зображає протиставленням “ми – вони”, що притаманне і мисливцям та збирачам первіснообщинного ладу, і сучасному цивілізованому суспільству.

За Поршневим, протиставлення “ми – вони” лежить в основі формування самосвідомості людини, особливо в перших її формах – родовій та племінній самосвідомості. Протиставляючи свою спільноту всім іншим подібним групам, рід (плем’я) приходив до усвідомлення своїх особливостей, відмінностей від них. У цьому відношенні, уважає вчений, набагато важливішим є формування у свідомості індивіда уявлення про “них”, стосовно до яких у нього виникає бажання протиставити себе їм, відособитися від них. Тому на перших порах розвитку людської самосвідомості категорія “вони” набагато абстрактніша, “вони” можуть уявлятися не як конкретна община “чужих”, не як конкретна група загалом. “Вони” – це просто ті, хто не “ми”, усі інші, що не входять до “нашого” роду (племіні). Отже, на основі узагальненого уявлення про інші колективи первісний рід приходив до розуміння тих власних особливостей, що відрізняли його від цих самих інших [7, 81].

Прагнення ізолюватися від “чужих”, що було однією з причин, яка спонукала людину оселятися якомога далі від сусідів, у результаті призвело до розселення виду *Homo Sapiens* на всіх материках. “Взаємне культурне й етнічне притягання та згуртування було значно вищою сходячкою протиставлення себе «їм»” [7, 97]. Воно вже значно більшою мірою відштовхувалося від певних культурних особливостей спільнот – мови, вірувань, ритуалів, пов’язаних із цими віруваннями, особливостей побуту та матеріальної культури тощо. Найповніше воно виражалось у самоназві – Спіркін та Поршнев наводять приклади таких самоназв, що в перекладі означають “людина”, “люди”, “справжні люди” [7, 82; 8, 193]. Отже, ми маємо в цьому випадку справу з проявами “первісного етноцентризму” – уявленнями про вищість, виключність своєї спільноти, з одного боку, і зневагою до інших, звичай, мову чи вірування яких не розуміють представники цієї, – з іншого. При цьому почуттями, які викликали “чужі”, були ненависть і страх. Поршнев наводить як приклад племена Австралії та Нової Зеландії, представники яких панічно бояться могутнього шамана сусіднього племені й усі незгоди всередині свого пов’язують із його діяльністю [7, 99–100]. Цей же страх штовхав плем’я чи рід на помсту за заподіяні шкоди.

Страх перед чужинцями (ксенофобія), отже, також живиться тими ж первісними уявленнями про інші народи. Намагання зберегти цілісність своєї спільноти, недопускання змін в усталеному пліні її життя, простий страх людини перед невідомістю і можливою загрозою зі сторони “чужого” стають причинами ксенофобії. Напевне, правильно було б припустити, що цей страх має і глибше коріння, а саме гніздиться ще в періодах становлення *Homo Sapiens* як виду. У перманентній війні за виживання популяції захоплення території іншої групи супроводжувалося винищенням молодшого покоління, а отже і перериванням генофонду, витіснення групи на інші території, бідніші на поживу, що тим самим прирікало її на зникнення. Із розвитком родоплемінних відносин цей страх залишався, оскільки йшлося вже не про збереження виду, а окремо взятого роду (племіні). Захоплення території, навіть якщо воно не супроводжувалося повним винищенням населення, ставило під загрозу існування спільноти як культурної цілісності. Історія завойовницьких війн, переселень народів також відобразилася на цих страхах, адже племена, що втікали від загрози на інші території, несли із собою відповідну загрозу для іншого племені. “Первісна ксенофобія поєднувала два ідейних компоненти – уявлення про свою зверхність і винятковість та переконання, що у всіх нещастях винні чужаки” [10, 276].

У подальшому уявлення про свою вищість і виключність (етноцентризм) ставали моральним виправданням завойовницьких війн чи асиміляції інших народів. Характерним прикладом етноцентризму в стародавній історії є протиставлення еллінського, а згодом і римського світу світові варварів (таке ж протиставлення існувало і в Китаї, Японії, словом, воно є характерним для будь-якого народу). “Раб і варвар, – писав Арістотель, – за своєю природою є одне й те ж саме... тому й говорять поети: «Елліни повинні правити над варварами...»” [5, 51]. Для давньогрецької свідомості характерним було сприйняття інших народів – варварів – як неповноцінних людей, порівняння їх із домашніми тваринами чи рослинами [5, 52]. Водночас, себе елліни вважали “пупом землі”, що втілювалося навіть в географічних уявленнях: Еллада лежить “на півдорозі між сходом і заходом сонця” [5, 54]. Мислителі, що висловлювали протилежні думки, заперечуючи наявність у “варварів” якихось уроджених вад, піддавалися нищівній критиці, адже така точка зору ставила під сумнів достоїнства власного народу й виключність його культурних цінностей.

Приклад Еллади – це приклад розвиненої та могутньої держави, що проводила активну колонізацію. Проте навіть народи, що перебувають у пригнобленні, досить часто використовують ідео-

логію етноцентризму для збереження своєї самобутності. У такому випадку етноцентризм, уважає О. В. Нельга, виступає ідеологічним захистом проти нівеляції і знецінення етносу (тобто збігається з патріотизмом) [6, 22]. Так, євреї вважали себе богообраним народом протягом усього бездержавного періоду своєї історії, що послугувало, поряд із прагненням повернути собі “Землю обітовану”, об’єднуючим фактором територіально розпорошеного народу. Загалом міфи чи уявлення про богообраність, виключність є характерними для всіх народів. Навіть прийняття християнства, по суті, космополітичної релігії, не змогло викоринити цих уявлень.

Отже, на основі внутрішньогрупової афіліації, з одного боку, та міжгрупової ізоляції – з іншого, що відображаються в протиставленні “ми – вони”, відбувається формування первісних форм людської самосвідомості. Розвиток останніх від родоплемінної до етнічної і національної відбувається на тій же основі. Тільки протиставляються вже значно більші колективи, а тому збільшується і кількість ознак, за якими одна група відрізняється від іншої. Тому етнічна самосвідомість включає в себе один досить важливий елемент, який спрощує спілкування між сусідніми чи просто різними етносами. Це етнічні стереотипи. Підсумовуючи уявлення представників однієї етнічної спільноти про самих себе (автостереотип) та інші народи (гетеростереотип), вони лягають в основу певних моделей поведінки під час міжетнічного спілкування, “слугують для спрощення міжетнічної диференціації та «економії» сприйняття в ситуаціях міжетнічної взаємодії” [9, 11]. Проте самі по собі етнічні стереотипи є передусім культурними утвореннями, не пов’язаними з конкретними соціальними установками всередині певного етносу. Останні більшою мірою залежать від певних економічних, соціальних, політичних причин, які, у свою чергу, впливають на зміну структури соціальних образів, породжуючи етнічні упередження та забобони. “Це нібито більш соціальна установка, їх формування, так само як і зворотні трансформації, значною мірою залежать від конкретної соціально-історичної ситуації” [9, 11]. За умов загострення такої ситуації етнічні стереотипи трансформуються й ущільнюють етнічні кордони, виконуючи таким чином свою захисну функцію.

Вплив етнічних стереотипів й етнічних забобонів на формування етноцентризму досить значний. За словами Бромлея, несприятлива соціальна та культурна ситуація вносить негативний відтінок в етнічні стереотипи. У результаті відбувається оцінювання тих особливостей інших народів, які лягли в основу стереотипу. Ущільнюються і стають штучними етнічні кордони, “стаючи вже не місцем зустрічі етнічностей, а лінією їхнього зіткнення”; “виражений етнічний кордон пов’язаний зі зниженням етнічної толерантності й накладає обмеження на етнічні взаємодії” [9, 13]. Отже, у ситуаціях загострення міжетнічних стосунків етнічні стереотипи лягають в основу певного упередженого ставлення до інших етносів, формуючи відповідні моделі поведінки та сприйняття відносно “чужих”.

Деякі з етнічних стереотипів досить часто можуть бути об’єктом політичного маніпулювання свідомістю людей із метою посилити індоктринування (свідоме, цілеспрямоване нав’язування політичних ідей, цінностей, символіки, норм поведінки групам людей) суспільства в плані етнічної ідентифікації. Фактично етноцентризм стає офіційною ідеологією владних структур, які використовують проблемні моменти співіснування народів у суто політичних цілях. У багатьох країнах, де формально проголошується рівність усіх представників держави, незалежно від їх етнічної ідентифікації, неформально відбувається підігрівання згори шовіністських настроїв, ксенофобії, що провокує, у свою чергу, розшарування населення за етнічною (релігійною чи конфесійною) належністю.

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** Етноцентризм та ксенофобія сягають корінням періоду становлення перших форм колективної самосвідомості. В основі їх лежить поділ світу на “своїх” і “чужих”, “ми – вони”. Нетерпиме ставлення до чужинців, пов’язане із загрозою, яку відчували наші предки зі сторони інших спільнот, глибоко укорінена у свідомості сучасної людини. Для “економії” сприйняття чужинців самосвідомість виробляє певні узагальнені їх образи – етнічні стереотипи, що спрощують сприйняття інших народів та виробляють стандартні моделі поведінки стосовно до них. Вони ж живлять настрої етноцентризму в ситуаціях міжетнічної напруженості.

Для подолання негативних проявів етноцентризму необхідне не просто декларативне проголошення рівності всіх народів, незалежно від рівня їх культурного чи економічного розвитку. Потрібно передусім змінити своє ставлення до інших народів та їх культур як до “чужих”, а тому ворожих і таких, що загрожують “своїй”.

*Література*

1. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Бромлей Ю. В. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
2. Бромлей Ю. В. Этнос и этнография / Бромлей Ю. В. – М. : Наука, 1973. – 284 с.
3. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы : теория, история, современность / Бромлей Ю. В. – М. : Наука, 1987. – 334 с.
4. Геродот. Геродота турійця з Галікарнасса “Історій” книг дев’ять, що їх називають музами / Геродот. – Х. : Фоліо, 2006. – 655 с.
5. Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза / М. В. Крюков // Расы и народы. – М. : [б. и.], 1976. – № 6. – С42–63.
6. Нельга О. В. Теорія етносу. Курс лекцій : навч. посіб. / Нельга О. В. – К. : Тамдем, 1997. – 368 с.
7. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Поршнев Б. Ф. – М. : Наука, 1979. – 232 с.
8. Спиркин А. Г. Происхождение сознания / Спиркин А. Г. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1960. – 471 с.
9. Сердюк С. В. Функції етнічних стереотипів та їхня роль у формуванні етнічної ідентичності / С. В. Сердюк // Культура. – 2002. – № 2. – С. 10–14. – Режим доступу : [http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV19\\_2001\\_culture/02\\_serdyuk\\_sv.pdf/](http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV19_2001_culture/02_serdyuk_sv.pdf/). – 01.12.09.
10. Олексин А. В. Биополитика. Политический потенциал современной биологии : философские, политологические и практические аспекты / Олексин А. В. – М. : МГУ им. В. М. Ломоносова, 2006. – 583 с. – Режим доступа : <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/25242/25329/> – 01.12.09.

Статтю подано до редколегії  
11.12.2010 р.